

AR TY KUŁY, DO KU MEN TY, MANU SKRYP TY

Narodziny broszury

Na przełomie XVIII i XIX wieku ukształtowała się nowa, ekonomiczna postać oprawy książki, która z czasem zdominowała rynek wydawniczy. Forma broszury nie powstała z dnia na dzień, była wynikiem wieloetapowej redukcji różnych elementów morfologicznych oprawy. Niewątpliwie wprowadzone uproszczenie miało związek z przyrostem ilościowym drukowanych publikacji, rewolucją w mechanizacji procesów produkcji papieru i druku, ale warto zwrócić uwagę na to, że chronologicznie było od nich wcześniejsze.

Papierowe oprawy broszurowe wykonywano od dawna, najstarsze zachowane egzemplarze pochodzą z końca XV wieku¹. Ze względu na mniejszą trwałość niezbyt często używano papieru na okładki książek, a postępowanie to spotykało się z krytyką².

Okładki z papieru najczęściej wykonywano dla cienkich książeczek, w języku polskim pojęcie „broszura” z nazwy okładki zostało rozszerzone na drobne druki (publikacje nieperiodyczne o objętości nieprzekraczającej 48 stron). Współczesna fachowa terminologia poligraficzna (a zatem i introligatorska) odeszła od tradycyjnych nazw „broszura”, „oprawa/okładka broszurowa”, w miejsce których wypracowano nazwę „oprawa prosta”³, ale tradycyjny termin nadal jest używany w środowisku rzemieślniczym i wydawniczym. Reasumując, przez oprawę broszurową rozumie się oprawę miękką, o niskiej trwałości, wykonaną w uproszczony sposób z papieru lub kartonu. Kiedyś oprawę broszurową postrzegano także jako byt tymczasowy, a więc mało inwazyjny, pozwalający na łatwy demontaż bez uszczerbku

¹ M. V. Cloonan, *Early Bindings in Paper: A Brief History of European Hand-Made Paper-Covered Books: With a Multilingual Glossary*, London 1991, s. 5.

² Ibidem, s. 25–26.

³ Istotą opraw prostych jest sposób konstrukcji: łączenie bloku książki z okładką przebiega przez grzbiet bez stosowania wyklejek; Polska Norma PN-82/P-55500 Introligatorstwo przemysłowe. Terminologia; *Współczesne polskie introligatorstwo. Mały słownik encyklopedyczny*, red. J. Celma-Panek, Wrocław 1986, s. 18–19, 123 i 125; H. Godlewski, I. Pietruczuk, W. Jędrzych, *Technika i technologia introligatorstwa przemysłowego*, Warszawa 1985, s. 217–220 i in.

dla bloku książki, który to atrybut, przy współcześnie stosowanej technologii, stał się całkowicie nieaktualny.

Surowy, nieokazały wygląd wczesnych opraw broszurowych powoduje, że nie poświęcano im wiele uwagi w badaniach oprawoznawczych. W polskich publikacjach obecność tego tematu jest śladowa, książki zagraniczne, podejmujące badania z innej perspektywy, przynoszą z kolei zamęt terminologiczny i informacyjny. Autorce tych słów zagadnienie to przysporzyło wiele dylematów, gdy tworzyła odpowiednie hasła encyklopedyczne na potrzeby *Leksykonu oprawoznawczego*⁴. Nierozwiązane wówczas problemy, a jednocześnie konieczność skrótowej wypowiedzi w leksykalnej nocie, pozostawiły niedosyt i potrzebę głębszego wniknięcia w problematykę kształtowania się broszurowej formy okładki książkowej.

Na potrzeby tego opracowania przeprowadzono badania źródłowe: skonfrontowano osiemnastowieczne prasowe ogłoszenia księgarskie (wyzyskane za pośrednictwem wydawnictwa źródłowego *Książka polska w ogłoszeniach prasowych XVIII wieku*)⁵ z okładkami książek z tego okresu. Materiał zbierano dzięki kwerendzie magazynowej w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy: w kolekcji książek osiemnastowiecznych oraz w magazynie czasopism. Opiekunom tych zbiorów – Justynie Kubiak oraz Elżbiecie Sobkowicz – składam w tym miejscu podziękowania za umożliwienie dostępu do magazynów. Zbiory Biblioteki UKW, choć nie nazbyt liczne, mogły być wykorzystane dla podjętego tematu badawczego dzięki swej uniwersalności. Zbiory historyczne Biblioteki były gromadzone wtórnie, głównie z rynku antykwarskiego, przez niezmordowanego jej dyrektora Henryka Dubowika (1930–2015)⁶. Duże możliwości finansowe tworzonej od podstaw biblioteki i szerokie horyzonty bibliologiczne bibliotekarza skutkowały zgromadzeniem w ciągu ok. 40 lat działalności dużego i bardzo różnorodnego księgozbioru. Bogato są w nim reprezentowane druki znanych polskich oficyn drukarskich, jest też wiele druków obcych, z całego świata, z różnych kręgów kulturowych i społecznych. Znajdują się tu książki z różnych dziedzin, różne są losy proveniencyjne poszczególnych egzemplarzy, stąd wielka różnorodność opraw, w które wyposażyli je dawni twórcy lub właściciele. Dlatego na podstawie ich przeglądu można formułować uogólnione sądy.

Technologia

Przejrzystą typologię wczesnych miękkich opraw papierowych utworzyła Jane Greenfield⁷, wyróżniając trzy ich typy, chwilowo wstrzymam się od używania jakiegokolwiek nazewnictwa.

- 1) Typ pierwszy to oprawy książek jednoskładkowych, zszyte z papierową okładką sposobem zeszytowym. W innych opracowaniach⁸ wskazywane są także oprawy książek zszyte na sztorc, wówczas mogą mieć one więcej niż jedną składkę.

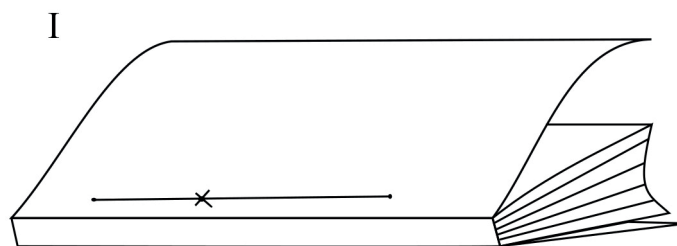
⁴E. Pokorzyńska, M. Pronobis-Brzezińska, A. Wagner, *Leksykon oprawoznawczy*, Bydgoszcz 2023.

⁵A. Grzeszczuk, D. Hombek, *Książka polska w ogłoszeniach prasowych XVIII wieku*, t. 1–6, Kraków 1995–2016.

⁶E. Pokorzyńska, *Gdy bibliotekarz jest bibliofilem. Henryk Filipowicz-Dubowik (1930–2015)*, „Kronika Bydgoska” 2017, t. 38, s. 535–544.

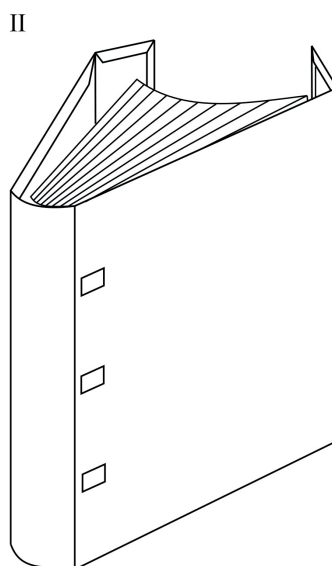
⁷J. Greenfield, *ABC of Bookbinding. A Unique Glossary*, New Castle–Nottingham 2002, s. 112.

⁸M. V. Cloonan, op. cit., s. 7.

Il. 1. Schemat oprawy typu pierwszego. Rys. F. Pokorzyński

- 2) Typ drugi to oprawa analogiczna do miękkiej oprawy pergaminowej, tyle że wykonana z grubego papieru. Blok jest zaopatrzony w wyklejki (typ zagięty za skrajne składki), a następnie zszyty na rzemieńne zwięzy. Okładka jest wykonana z jednego kawałka papieru przez podwinięcie krawędzi; jest większa od bloku (ma wystające kanty). Końcówki zwięzy są przeciągnięte przez podwójne otwory znajdujące się w przygrzbietowej partii okładki, a następnie przyklejone do wewnętrznej strony okładki. W ostatnim procesie wyklejka jest przyklejana do okładki⁹. Grzbiet okładki nie jest połączony z grzbietem bloku. Zwykle na grzbietach ręcznie wypisywano tytuły.

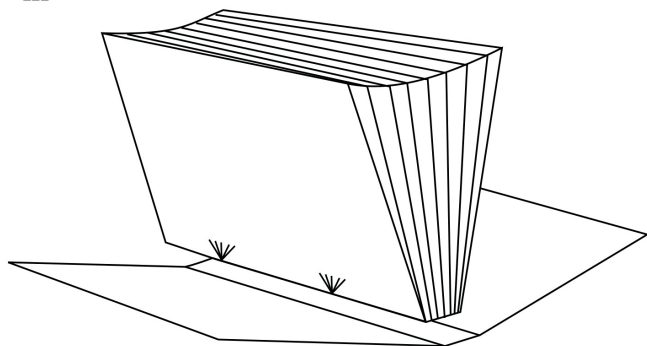

Il. 2. Schemat oprawy typu drugiego. Rys. F. Pokorzyński

- 3) Typ trzeci to model pośredni między dwoma poprzednimi: blok jest zaopatrzony w jednokartkową wyklejkę, zagiętą wąskim paskiem za skrajne składki (książka nie ma karty ochronnej, drugiej części wyklejki). Blok jest usztyty na zwięzy. Blok jest oklejony arkuszem papieru, który jest naklejony bezpośrednio na grzbiet i sklejonny z wyklejkami. Końcówki zwięzy są wklejone między wyklejkę a okładkę.

⁹ Między oprawą papierową a pergaminową jest taka różnica, że w oprawach papierowych przyklejano wyklejkę na całej powierzchni, w okładkach pergaminowych najczęściej przyklejano zaś wyklejki tylko krawędziami, unikając niepożądanego wilżenia pergaminu, który deformuje się pod wpływem wilgoci.

III

Il. 3. Schemat oprawy typu trzeciego. Rys. F. Pokorzyński

Warto dodać, że oprawy papierowe z zasady mają nieobcięte krawędzie (były nierozcięte, czytelnicy samodzielnie rozcinali karty podczas lektury). Oprawy pierwszego i trzeciego typu wykonywano przeważnie z papieru niebieskiego (szaroniebieskiego), zaś wzorowane na oprawie pergaminowej – z papieru białego.

Przegląd zasobu druków osiemnastowiecznych zgromadzonych w Bibliotece Uniwersyteckiej w Bydgoszczy ujawnił wszystkie trzy typy opraw, z licznymi wariantami, w zróżnicowanej proporcji. Ogólne wnioski z obserwacji książek osiemnastowiecznych są następujące:

- 1) Większość książek ma oprawy oryginalne, z epoki, wykonane wkrótce po wydrukowaniu książki, zdecydowanie mniej liczna jest grupa książek w oprawach późniejszych.
- 2) Zdecydowana większość opraw z epoki to oprawy twarde. Wśród ok. 1000 przebadanych książek ok. 100 ma oprawy broszurowe.

Sporządzono wykaz druków w oprawach broszurowych i dodano go na końcu artykułu w formie aneksu¹⁰. Spis nie zawiera wszystkich zidentyfikowanych pozycji, odrzucono egzemplarze zbyt zniszczone, zmodyfikowane lub naprawiane ze szkodą dla pierwotnej konstrukcji i wyglądu, a także te, co do których istnieją podejrzenia, że oprawiono je później, już w XIX wieku. Nie ujęto ich w zestawieniach statystycznych, jednak wykorzystano do wnioskowania.

Typ pierwszy

W analizowanym zbiorze w ogóle nie odnotowano obecności okładek typu pierwszego zszywanych zeszytowo. Znalaziono natomiast kilka egzemplarzy książek zszytych na sztorc. Ich cechą charakterystyczną było to, że okładek nie zszyto razem z blokiem, lecz przyklejono je dopiero po zszyciu kart. Bloki zostały zszyte jednym z dwóch ściegów: wzdłuż grzbietu w ósemkę (przez trzy otwory) lub przez jeden otwór z zawiązaniem nici na grzbiecie (tzw. szycie na pierścień). Okładki przyklejono do grzbietu oraz wąskim paskiem do skrajnych kart, zasłaniając nici. Wiele opraw tego typu odnotowano także w czasopiśmie z początku XIX wieku. Warto dodać, że oprawiano tak nie tylko bardzo cienkie druczki, ale też książki kilkudziesięcio-, a nawet ponad stustronicowe.

¹⁰ Do tego spisu odsyłają numery w dalszej części artykułu.

Inny sposób szybkiego połączenia kart w blok polegał na ich sklejeniu. Aby klej dotarł do kart wewnątrz składek, grzbiety nacinano. Takie oprawy spotkano w dwóch drukach (w spisie poz. 3 i 9). Kilka broszur z przyklejanymi okładkami było uszytych na zwięzy, których końcówki przycięto równo z grubością książki lub przyklejono do grzbietu, by nie wystawały spod okładki (poz. 4, 5 i 8). W grupie tej znalazły się także trzy książki zszyte tzw. ściegiem broszurowym, czyli lekkim ściegiem bezzwięzowym, w którym nić przesywa każdą składkę tylko jeden raz na niewielkiej części grzbietu. Ta technika szycia, która była w tym czasie *novum*, później – w XIX wieku – zdominowała produkcję broszur i zwano ją broszurowaniem lub holendrowaniem. W analizowanym zbiorze napotkano ją na edycji z końca XVIII wieku (poz. 7), a także na dwóch drukach znacznie starszych (poz. 1 i 10), z tym że te ostatnie najpewniej zostały oprawione (przeoprawione?) wiele lat po wydrukowaniu, może nawet dopiero na początku XIX wieku.

Ślady po wcześniejszym broszurowaniu w postaci otworów po szyciu na sztorc lub resztek niebieskiej okładki widocznych na pierwszej i ostatniej stronie książki odnaleziono w wielu książkach, które miały twarde oprawy, bądź też w książkach bez oprawy, wyrwanych z introligatorskich klocków, co dowodzi, że takimi okładkami charakteryzowało się pierwotnie dużo publikacji i że rzeczywiście traktowano je jako tymczasowe zabezpieczenie usuwane podczas wykonywania oprawy docelowej.

Oprawy typu drugiego w bydgoskim zbiorze były bardzo nieliczne

Typ drugi

Oprawy typu drugiego w bydgoskim zbiorze były bardzo nieliczne. Miały je dwie książki włoskie (poz. 13 i 15), książka włoska wydrukowana w belgijskim Bouillon (poz. 12) i jedna niemiecka, ale francuskojęzyczna (poz. 14). Obserwacja ta jest spójna ze stwierdzeniem badaczy, którzy przypisują ten typ oprawy włoskiemu i hiszpańskiemu kręgowi kulturowemu¹¹.

Typ trzeci

Zdecydowanie najliczniejszy był trzeci typ oprawy charakteryzujący się szyciem na zwięzy oraz okładką sklejoną z wyklejką. Zidentyfikowano 61 takich opraw. W tej licznej grupie można wychwycić różnego rodzaju warianty technologiczne, odmienności właściwe różnym ośrodkom wydawniczym, zachowania oszczędnościowe, a także próby wprowadzenia odrobiny estetyki do tej skromnej oprawy.

Technika wykonania typowych opraw zasadza się na przygotowaniu okładki z niebieskiego papieru skleionej z wyklejką. Wyklejka jest montowana do składek przez zawiązanie wąskim paskiem za grzbiet składki. Bloki są uszyte na sznurkowe zwięzy, których końcówki wklejono między wyklejkę a okładkę. Różnego rodzaju odmienności można dostrzec w następujących detalach budowy:

- 1) W partii szycia zamiast sznurka użyto pergaminowych pasków; takich egzemplarzy jest tylko kilka, są to wyłącznie druki zagraniczne: holenderskie (poz. 21, 56 i 58)¹², niemieckie (poz. 19, 39, 41 i 52), jeden druk francuski (poz. 42).

¹¹ J. Greenfield, op. cit., s. 113.

¹² W XVII–XVIII wieku w Niderlandach często wykonywano oprawy pergaminowe, oprawa pergaminowa zyskała nawet potoczne miano „oprawy holenderskiej”. W warsztatach pozostawało dużo pergaminowych ścinków, które wykorzystywano podczas szycia na zwięzy zamiast sznurków.

- 2) Kilka książek było zszytych bez zwińzów. Jeden druk angielski (poz. 70) został zbroszurowany bezzwińzowo (zholendrowany). Dwie książki były zszyte na sztorc (poz. 55 i 61), jedna z nich składa się z jednokartkowych tablic, co uniemożliwiało zwyczajne zszywanie.
- 3) Książka zawierająca znaczną liczbę jednokartkowych tablic (poz. 26) została uszyta na zwińzy przemiennie: zwykłym ścięciem (wyszywanie) i ścięciem obrzucającym („na okrętkę”).
- 4) Papierowa oklejka nie zawsze jest wykonana z szaroniebieskiego papieru, czasem jest to papier w innym kolorze lub papier dekorowany (zob. rozdział *Estetyka*).
- 5) Zdarzają się inne rodzaje konstrukcji wyklejki. Zamiast zawinięcia jej za skrajne składki mamy wyklejki przyklejone do skrajnych kart bloku (poz. 32, 34, 38 i 44). W dwóch książkach napotkano wyklejki dwukartkowe, tj. mające oprócz wyklejki *sensu stricto* drugą kartę, tzw. ochronną, tak jak w oprawach twardych (poz. 31 i 76).
- 6) Wyklejki czasem były sporządzane z papieru makulaturowego, który umożliwia datowanie i atrybucję oprawy. Jest to także argument za tym, że traktowano takie oprawy jako ochronę prowizoryczną, tymczasową.
- 7) Okładka niekiedy była dodatkowo wzmacniana. Między wyklejkę a okładkę wklejano dodatkową kartę papieru, czasem kilka kartek (sklejka papierowa), karton lub tekturę. Uzyskiwano tak oprawę półtwardą albo twardą, lecz wykonaną tak samo jak oprawy broszurowe (poz. 72–75). Innym sposobem wzmocnienia okładki było zawinięcie i podklejenie papieru okładkowego od strony przedniej krawędzi (złobka) (poz. 76).

Oprawy typu trzeciego często były traktowane jako oprawy docelowe, biblioteczne¹³, nawet jeszcze dziś w bibliotecznych zbiorach zachowała się znaczna ich liczba. Uszkodzone lub zabrudzone nie były demontowane, lecz naprawiane i modyfikowane, np. na wierzch naklejano jeszcze jedną papierową oklejkę albo papierowy pasek wzmacniający grzbiet. Niekiedy je obcinano, zdaje się, że właśnie w ramach późniejszych reperacji. Być może część książek w oprawach typu trzeciego uzyskała później oprawę twardą, wówczas introligator mógł wykorzystać pierwotne szycie, a papierową okładkę usunąć lub wmontować do wnętrza okładki twardej.

Typ czwarty

Do omówionych typów opraw należy dodać jeszcze jeden – oprawę bez okładki, tylko z papierową lamówką. Oprawiano tak drobne, cienkie druczki (poz. 77–83). Instrukcja wykonania takiej oprawy znajduje się w jednym z najstarszych podręczników do introligatorstwa autorstwa Johanna Gottfrieda Zeidlera¹⁴. Autor wskazywał ją jako odpowiednią dla kalendarzy lub mów. Radził, by blok książki przesyć na sztorc, a gdy jest zbyt gruba – wywiercić otwory i przewlec przez nie nici. Następnie należy nakleić na grzbiet pasek papieru i książkę obciąć. I rzeczywiście w przeciwieństwie do opraw z broszurową okładką większość druczków zabezpieczonych tylko lamówką ma obcięte krawędzie.

¹³ *Encyklopedia wiedzy o książce*, red. A. Birkenmajer, B. Kocowski i J. Trzynadłowski, Wrocław 1971, szp. 1692.

¹⁴ J. G. Zeidler, *Buchbinder-Philosophie oder Einleitung in die Buchbinder Kunst*, Hall im Magdeburgschen 1708, s. 62.

Il. 4. Oprawa typu czwartego. Skan E. Szymaniak

Termin
„broszura”
ma korzenie
francuskie

Terminologia

Termin „broszura” ma korzenie francuskie, wyraz – *broché* po raz pierwszy pojawił się w 1723 roku w *Dictionnaire universel de commerce... d'arts et métiers* Jacques'a Savary des Bruslons¹⁵. We francuskiej postaci pojawiał się w Polsce w inseratach księgarskich reklamujących książki francuskie, bo były one w całości redagowane w tym języku. Gabriel Peignot w swej encyklopedii bibliologicznej zdefiniował broszurowanie (*brocher*) jako szycie arkuszy od góry (na sztorc) bez stosowania sznurkowych zwięzów¹⁶. Zatem nazwę tę w ścisłym znaczeniu należałoby odnosić do typu pierwszego omawianych tu opraw papierowych. Dodajmy, że w języku angielskim oprawa tego rodzaju określana jest jako „wrapper”¹⁷, czyli obwoluta. W języku polskim pojęcie „obwoluta” oznacza ochronny arkusz nałożony na okładkę, niepołączony z nią, choć w tradycji archiwalnej obwolutą nazywano także miękkie, kartonowe okładki zszyte z aktami.

Typ drugi w języku angielskim, przez analogię do oprawy pergaminowej zwanej *limp velum binding*, był określany w XVIII wieku jako *in the vellum manner*, przez badaczy współczesnych nazywany jest zaś *limp-paper case*, *limp-paper binding*, *paper-case binding*, *laced-paper case* albo *limp-paper Italian structure*¹⁸. Jane Greenfield jednoznacznie utożsamia ją z oprawą *alla rustica* (*alla rustica binding*, z wł. *legatura alla rustica*)¹⁹, do podobnych wniosków skłaniają się inni badacze angielskojęzyczni²⁰. Włoska definicja

¹⁵ M. V. Cloonan, op. cit., s. 24.

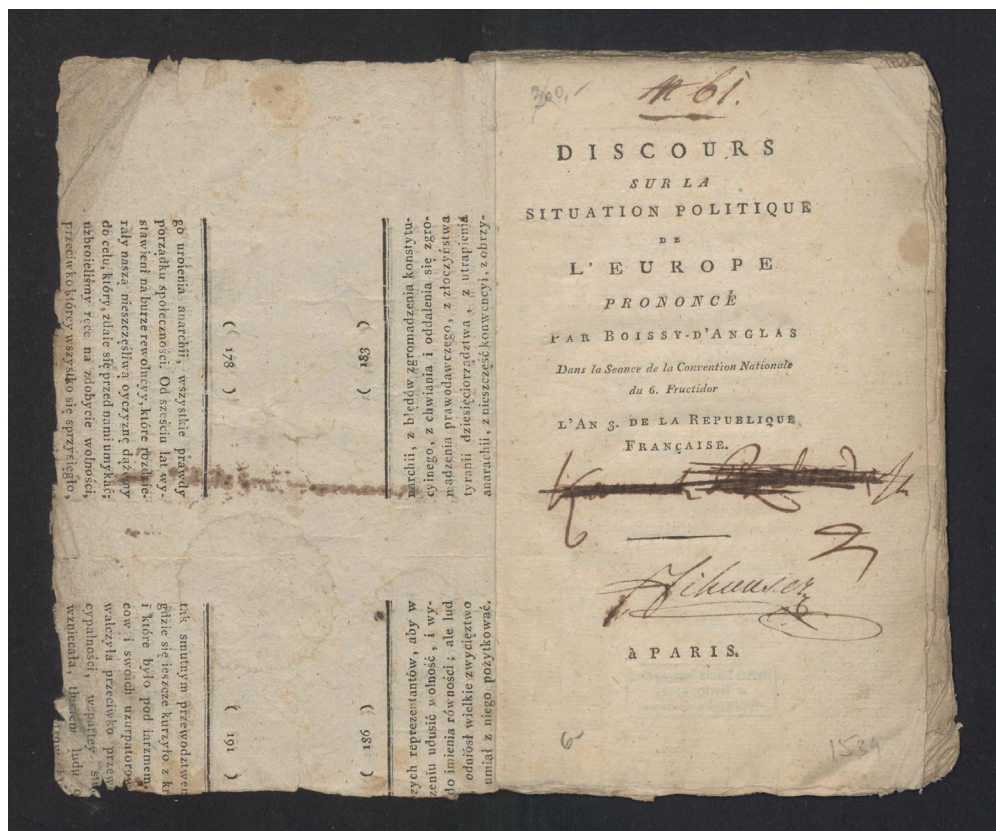
¹⁶ G. Peignot, *Dictionnaire raisonné de bibliologie*, t. 2, Paris 1802, s. 159.

¹⁷ M. V. Cloonan, op. cit., s. 5–7.

¹⁸ S. Bennett, *Trade Bookbinding in the British Isles 1660–1800*, New Castle–London 2004, s. 80; M. V. Cloonan, op. cit., s. 6–8; J. Miller, *Books Will Speak Plain. A Handbook for Identifying and Describing Historical Bindings*, Ann Arbor 2014, s. 125, 152 i 220.

¹⁹ J. Greenfield, op. cit., s. 4 i 112–113.

²⁰ M. V. Cloonan, op. cit., s. 57.

Il. 5. Druk francuski z wyklejką z polskiej makulatury drukarskiej (poz. 24). Skan E. Szymaniak

tego terminu jest bardziej ogólnikowa, mówi, że *legatura alla rustica* to prosta okładka papierowa lub kartonowa wykonywana w oczekiwaniu na ostateczną oprawę²¹. Pojęcie obejmuje zatem wszystkie rodzaje opraw papierowych miękkich. Właściwie publikacje włoskojęzyczne utożsamiają termin *alla rustica* z broszurą, uznając go za dawniejszą, zitalianizowaną nazwę tego samego typu oprawy, używaną, zanim w języku włoskim upowszechnił się termin „broszura” (*brossura*)²². Czasem zdarza się odróżnianie oprawy dawniejszej, niedekorowanej zwanej *alla rustica* od późniejszej, dziewiętnasto- czy dwudziestowiecznej broszury (*brossura*), zwykle zadrukowanej i ilustrowanej.

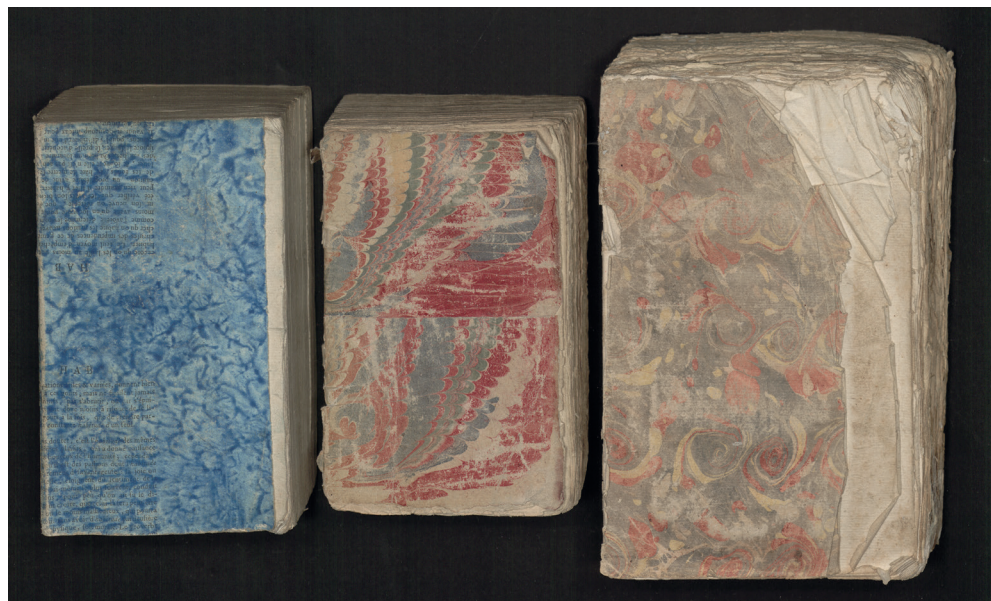
W literaturze przedmiotu kładziono nacisk na to, że broszury z niebieskiego papieru powstały na potrzeby rynku księgarskiego, nie rozróżniano natomiast opraw pierwszego i trzeciego typu. Cytowana Greenfield wprawdzie proponuje schemat oprawy trzeciego typu, lecz nie wdaje się w szczegóły i nie opisuje go dokładnie. Daje mu nazwę *heavy paper cover*²³. Osiemnastowieczne angielskie katalogi księgarskie używały z kolei pojęć *sewed* (szyte) oraz *boards* lub *in board* – czyli zaopatrzone w okładki, przy czym oznaczenie, że książka jest szyta (*sewed*), dotyczyło zarówno książek w okładkach (twardych), jak i broszur²⁴.

²¹ F. Macchi, L. Macchi, *Dizionario illustrato della legatura*, Milano 2002, s. 419.

²² Ibidem, s. 56; *Brossura*, w: *Wikipedia*, <https://it.wikipedia.org/wiki/Brossura> (dostęp: 9.02.2025).

²³ J. Greenfield, op. cit., s. 112. W rzeczywistości okładka ta nie była sporządzana z mocnego, grubego papieru (jak w typie drugim), lecz usztywnienie powstawało wskutek sklejenia dwóch warstw papieru.

²⁴ S. Bennett, op. cit., s. 80–85.

Il. 6. Okładki z papierów dekorowanych (poz. 66, 46 i 70). Skan E. Szymaniak

W osiemnastowiecznej polszczyźnie nie istniał termin „broszura”

W osiemnastowiecznej polszczyźnie nie istniał termin „broszura”. W ogłoszeniach księgarskich stosowane było pojęcie *alla rustica*, z którym po raz pierwszy mamy do czynienia w 1764 roku²⁵. Wcześniej tylko sporadycznie pojawiały się opisy, które można zidentyfikować jako oprawę miękką papierową: „egzemplarz już oprawny i w papier błękitny okryty” (1744), „w papier z prosta oprawiony” (1746)²⁶. W późniejszych latach *alla rustica* przeplata się z określeniami: „w oprawie ordynaryjnej”, „w papier oprawna” lub po prostu „oprawna”, ale nie wiadomo dokładnie, co ogłoszeniodawcy mieli na myśli²⁷. Warto tu dodać, że do lat sześćdziesiątych XVIII wieku w ogłoszeniach dominuje informacja, że oferowana książka jest nieoprawiona, tzw. *in crudo*, także później sprzedawano książki w postaci luźnych arkuszy drukarskich. O tym, w jakim znaczeniu w Polsce używano terminu *alla rustica*, świadczy opis znajdujący się w dokumentach archiwalnych Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu: „w papier kolorowy podklejany, czyli *alla rustica*”²⁸. Trzeba zatem zdecydowanie przeciwstawić się badaczom wiążącym tę nazwę wyłącznie z oprawami typu drugiego, bo tych w Polsce nie wykonywano w ogóle.

Nazwę dla czwartego typu opraw – z papierową lamówką – skojarzono z zapisem zawartym w dokumentach władz insurekcji kościuszkowskiej. W rozliczeniach z introli-gatorem wymieniano tam oprawę w „półpapierki”²⁹ (termin analogiczny do półskórka, czyli oprawy, która tylko na grzbiecie ma skórę). Nazwę tę znajdujemy także w dokumentach Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, gdzie wśród różnych kategorii opraw

²⁵ S. Grzeszczuk, D. Hombek, op. cit., t. 4, cz. 1, poz. 7002.

²⁶ Ibidem, poz. 6133 i 6183.

²⁷ Zdaniem Stuarta Bennetta *common manner* („ordynaryjna”) oznaczał oprawę twardą (tekturową) obłożoną papierem albo półskórkową; S. Bennett, op. cit., s. 82.

²⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych, Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu, Akta dotyczące się robót introli-gatorskich, sygn. 1/194/1421, s. 31, Kontrakt z 1836 r.

²⁹ H. Oprawko, J. Szczepaniec, *Materiały do działalności wydawniczej Naczelnych Władz Powstańczych 1794 roku w Warszawie*, „Ze Skarbcza Kultury: Biuletyn Informacyjny Zakładu Narodowego im. Ossolińskich” 1964, nr 16, s. 272 i 283.

Il. 7. Nalepki z drukowanymi tytułami (poz. 50, 54, 24, 66 i 48). Fot. K. Mrotek

wyszczególniono „oprawę bez tektury [...] w półpapier, czyli broszuowanie, to jest zeszytie i oklejenie grzbietu jakimkolwiek papierem”³⁰.

Chronologia

Broszurowe oprawy papierowe nie były wynalazkiem osiemnastowiecznym, wykonywano je co najmniej od schyłku XV wieku, jednak we wcześniejszych stuleciach były one nieliczne, a zachowane egzemplarze należą do nadzwyczajnych rzadkości. Ugruntowaną pozycję zdobyły oprawy z grubego papieru stanowiące tańszą wersję opraw pergaminowych, ale te na nasze ziemie trafiały jako nieliczne importy. Rynek księgarski był zdominowany przez książki nieoprawione, sprzedawane w arkuszach (*in crudo*) bądź w składkach (*sexternach*). Część książek przeznaczonych do sprzedaży miała oprawę twardą, wykonaną na zlecenie księgarzy przez miejscowych introligatorów, co podnosiło cenę książek i obciążało księgarskie budżety. Czasem księgarze dopuszczali się wykroczeń przeciw cechowym przywilejom, zlecając oprawę partaczom (rzemieślnikom niecechowym) lub oprawiając je samodzielnie, co bywało przedmiotem ostrych sporów, szczególnie na początku XVIII wieku³¹. Praktyka przygotowywania książek do sprzedaży przez nadawanie im tanich opraw tymczasowych pojawiła się około połowy tegoż stulecia. Tylko niektóre zachowały się do dziś, gdyż większość z nich została później wymieniona

³⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych, Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu, Akta dotyczące się robót introligatorskich, sygn. 1/194/1421, s. 267, Warunki licytacyjne z 1849 r.

³¹ A. Kraushar, *Księgarze warszawscy i spory ich z introligatorami. Kartka historyczna z wieku XVIII*, Warszawa 1906 („Miscelanea historyczne”, t. 5).

przez właścicieli na oprawy trwałe. W przeciwieństwie do jednostkowych opraw papierowych z wcześniejszych stuleci zjawisko broszurowania książek w XVIII wieku miało charakter masowy i seryjny.

Dociekania w kwestii konkretnej daty narodzenia się zjawiska broszurowania wydawanych książek, czyli broszury nakładowej/księgarskiej, nie dały jednoznacznej odpowiedzi. Cytowane już najdawniejsze źródło francuskie pochodzi z 1723 roku, w latach czterdziestych ślady w piśmiennictwie zagranicznym są już liczniejsze³². Także z lat czterdziestych pochodzi pierwsze polskie ogłoszenie księgarskie z informacją o oprawie papierowej³³, jednak na długie lata pozostaje odosobnione, aż do połowy lat sześćdziesiątych. Sprawdzone, jak wyglądała dynamika oferowania klientom książek w oprawach broszurowych na przykładzie wybranych roczników „Gazety Warszawskiej”. W 1764 roku po raz pierwszy w inseracie pojawia się określenie *alla rustica*. W następnych dwóch latach nie ma go w ogóle, dopiero w 1767 roku notka o oprawie *alla rustica* drukowana jest dwukrotnie, w 1768 roku – 14 razy. W kolejnych latach u niektórych reklamodawców obok rustyki mamy równoległe określenie „w papier oprawna”: w 1769 roku znaleziono 18 notek, zaś w 1770 roku – 17 plus francuską z terminem *broché*³⁴. Dalej przeprowadzono badanie w interwałach dziesięcioletnich począwszy od 1774 roku, w którym aż 42 razy odnotowano, że oferowane książki mają oprawę *alla rustica*. W późniejszych latach pojawia się ona rzadziej, w 1784 roku – 18 razy, w 1794 roku – 17 razy³⁵. Warto sobie uświadomić, że za każdą księgarską ofertą szły wieloegzemplarzowe serie książek w oprawach broszurowych. Większość ogłoszeń nie podaje żadnej informacji o oprawie, ale oferty książek w postaci *in crudo* z biegiem czasu stają się coraz rzadsze.

Papierowe oprawy książek w większości nie mają żadnych elementów pozwalających na określenie miejsca i czasu powstania. Wprawdzie podstawową informacją jest rok wydania książki, ale można skorzystać tylko z zasady *non ante*, tj. oprawa nie mogła powstać przed określoną datą. Czy zaś powstała wkrótce po wydrukowaniu, czy też później? – to zazwyczaj pozostaje niewiadome, gdyż technika wykonania nie ulegała zmianom. Właściwie jedyną przesłankę można znaleźć na papierze wyklejkowym (rzadziej okładkowym), introligatorzy wykorzystywali bowiem czasem drukowaną lub rękopiśmienną makulaturę. Z jednej strony zdarza się makulatura z tego samego druku (wadliwe bądź nadliczbowe arkusze), wówczas można mieć pewność co do jedności miejsca i czasu, gdyż książkę najpewniej oprawiono w przydrukarnianej lub współpracującej z drukarnią introligatorni, i to natychmiast po zakończeniu druku, gdy jeszcze nie wyczerpała się makulatura z tej publikacji. W badanej próbie wyklejkę z makulatury z tego samego druku zarejestrowano w książce z warszawskiej drukarni Pijarów (poz. 23), krakowskiej drukarni Jana Maja (poz. 44) i wileńskiej Drukarni Akademickiej (poz. 29). Na drugim biegunie znajdują się oprawy, co do których mamy pewność, że powstały gdzieś i kiedy indziej. Przykładowo francuski druk (poz. 24) ma wyklejkę z polskiej makulatury drukarskiej, co dowodzi, że został oprawiony dopiero po przybyciu na ziemię polskie. W innym przypadku książka wydana w 1769 roku ma okładkę z makulatury drukarskiej z datą 1826 rok (poz. 3).

Dociekania
w kwestii konkretnej
daty narodzenia się
zjawiska
broszurowania
wydawanych
książek nie dały
jednoznacznej
odpowiedzi

³² M. V. Cloonan, op. cit., s. 20–21 i 24; S. Bennett, op. cit., s. 80.

³³ S. Grzeszczuk, D. Hombek, op. cit., t. 4, cz. 1, poz. 6133.

³⁴ Ibidem, t. 4, cz. 2, s. 48–168.

³⁵ Ibidem, t. 1, s. 19–73 i 129–178; t. 3, s. 71–117.

Il. 8. Okładka czasopisma wykonana techniką miedziorytniczą (poz. 2). Skan E. Szymaniak

Mimo dysponowania niedużą próbą badawczą pokuszono się o przeprowadzenie analizy statystycznej³⁶. Wykazała ona wyraźny trend upowszechniania się opraw broszurowych w drugiej połowie XVIII wieku. Na książkach z lat 1700–1764 jest ich tylko 15, podczas gdy na publikacjach z lat 1765–1800 aż 54, w poszczególnych interwałach: lata 1765–1769 – 7, lata siedemdziesiąte – 12, lata osiemdziesiąte – 15, lata dziewięćdziesiąte – 17. Pamiętając, że książki często uzyskiwały oprawę wiele lat po ukończeniu druku, należy przesunąć moment wykonania oprawy części egzemplarzy (zwłaszcza tych najwcześniejszych) na okres późniejszy, co jeszcze nasili tendencję wzrostową.

Zarówno źródła prasowe, jak i egzemplarze biblioteczne wskazały tę samą granicę, od której zaczyna się rozwój masowej oprawy broszurowej w Polsce – jest to druga połowa lat sześćdziesiątych XVIII wieku.

Estetyka

Dawne okładki papierowe zazwyczaj nie miały żadnego nadruku, choć zdarzały się okładki z drzeworytową dekoracją³⁷, wykorzystywano także papiery barwione powierzchniowo (glansowane, kłajstrowe, marmurkowe) oraz papiery reliefowe metaliczne (brokatowe, augsburskie) i inne.

³⁶ W badaniu statystycznym pominięto oprawy typu drugiego.

³⁷ F. Macchi, L. Macchi, op. cit., s. 419.

Dawne
okładki papierowe
zazwyczaj nie miały
żadnego
nadruku

W drugiej połowie XVIII wieku okładki wykonywano przeważnie z papieru niskiej jakości powstałego z gorszej jakości szmat, niezbyt gładkiego, zazwyczaj niezaklejonego, barwionego (w procesie wytwórczym, w papierni) na kolor niebieski/szaroniebieski, co nieco tuszowało jego ubogą postać.

Kilka spośród badanych opraw wykonano z innego papieru. Jeden egzemplarz miał okładkę z papieru różowego (poz. 24), który spotykano także na lamówkach opraw półpapierowych. Kilka opraw wykonano z papieru barwionego, marmurkowego (poz. 29, 46, 48 i 70) bądź kłajstrowego (poz. 31, 66 i 76). Wśród tych opraw o, wydawałoby się, nieco wyższym standardzie dostrzegamy postępowania oszczędnościowe, takie jak zmontowanie okładki z marmurkowych ścinków (poz. 46) lub zamaskowanie farbą nadruku na makulaturze, z czym mamy do czynienia w przypadku wielotomowej edycji dzieł Voltaire'a (poz. 66). Używanie makulatury nie należało do wyjątku, wśród 72 opraw broszurowych aż 21 (30%) było wykonanych z użyciem makulatury, z czego w 17 przypadkach była to makulatura drukarska, a w 4 – rękopiśmienna. Innym rodzajem działań oszczędnościowych było wykorzystywanie na okładkę nieco za małych papierowych użytków.

Stosunkowo częste używanie papieru makulaturowego każe postawić pytanie, czy jedynym tego powodem było postrzeganie oprawy rustykalnej jako wytworu tymczasowego, podrzędnego, czy może kryją się za tym jeszcze jakieś inne przyczyny. Jedną z nich może być problem braku papieru, z którym borykano się w tamtym czasie, jako konsekwencji wzrostu produkcji piśmienniczej i drukarskiej. Problem drugi wiąże się z logistyką produkcji opraw *alla rustica*. Był to typ oprawy prosty technologicznie, nie wymagający żadnych szczególnych umiejętności ani warsztatowego wyposażenia. Oprawy mogły być wykonywane przez każdego, a nie tylko przez wykwalifikowanego introligatora. Jednak na przeszkodzie wolnej wytwórczości stały monopolistyczne mechanizmy prawne przyznające wyłączne prawo wyrobu określonych produktów warsztatom należącym do cechu. O sile ówczesnych cechów introligatorskich przekonują dwa zdarzenia odnotowane w dokumentach archiwalnych.

Poznański cech introligatorski uniemożliwił w latach 1780–1782 otwarcie księgarni Gottfriedowi Braunowi. Kilka lat później – w 1787 roku – podobną próbę podjął Włoch Giovanni Battista Bianconi; ten podporządkował się funkcjonującemu (czy tylko wymaganemu) porządkowi prawnemu i na żądanie magistratu udał się do cechu, prosząc o zgodę na otwarcie działalności księgarskiej. Cech wprawdzie bronił się, że nie do niego należy wydawanie takiego pozwolenia, ale w końcu stawiając Bianconiemu wygórowane warunki, zawarł z nim ugodę, zabraniając mu wszakże wykonywania jakichkolwiek prac introligatorskich, te miał zlecać miejscowym mistrzom³⁸. Podobne porozumienie z cechem warszawskim zawarł Piotr Dufour w 1788 roku, uzyskując dla siebie korzystniejsze warunki, gdyż zezwolono mu na trzymanie czeladnika, który mógł oprawiać nakłady własnej drukarni³⁹. Jednak duża podaż opraw broszurowych każe sądzić, że przepisy prawne były omijane, a pracy starczało dla wszystkich, także dla partaczy, zbiegłych czeladników, pozacechowych innowierców, rzemieślników działających poza miejskimi centrami czy wreszcie zatrudnianych przez księgarzy i drukarzy niewykształconych w zawodzie introligatorskim robotników i chałupników. Wszyscy oni dysponowali ograniczonymi zasobami finansowymi na zakup materiału i wykorzystywali

³⁸ J. Łukaszewicz, *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach*, t. 2, Poznań 1838, s. 46–48.

³⁹ K. Świerkowski, *Dufour Piotr*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 5, Kraków 1939–1946, s. 450–451.

to, co było w ich zasięgu, w tym makulaturę. Warto dodać, że nadchodził schyłek feudalnego monopolizmu, w Królestwie Prus już w 1731 roku wydano przepisy prawa rzemieślniczego (Handwerks-Ordnung) ograniczające wszechmoc cechów, we Francji cechy zniosła rewolucja, w Królestwie Polskim rozwiązaniem sankcjonującym wolność przemysłową była Ustawa o Zgromadzeniach Rzemieślniczych wydana w 1816 roku.

Ostatnim zagadnieniem godnym uwagi jest sposób realizacji funkcji informacyjnej oprawy. Na grzbietach wielu książek znajdują się tytuły wypisane ręcznie, na jednej oprawie z papieru klajstrowego wytłoczono zaś tytuł metodą introligatorską. Kilka tomików ma na grzbiecie nalepkę z wydrukowanym tytułem: tom rycin do encyklopedii Fortunata Bartolomea De Felice'a z 1777 roku (poz. 26), dzieła zebrane Voltaire'a z 1785 roku (poz. 66), londyńskie wydanie Johna Milтона z 1788 roku (poz. 48), dzieło Jana Potockiego z 1795 roku (poz. 54), książka paryska z 1800 roku (poz. 50) i bazylejska z 1800 roku (poz. 24). Oprawy z takimi nalepkami są uznawane przez badaczy za najwcześniejszy model oprawy wydawniczej, praktykowany od końca lat sześćdziesiątych XVIII wieku⁴⁰. Nalepki bywały drukowane na zlecenie wydawcy i dołączane do bloku książki, a później wykorzystywane przez introligatorów⁴¹.

Magazynowa kwerenda pozwoliła także na odkrycie wczesnych broszurowych okładek wydawniczych z dekoracją drukarską. W polskiej produkcji wydawniczej cennym znaleziskiem są dwie okładki czasopism. Najstarsza z nich to okładka kilku zeszytów „Nowego Pamiętnika Warszawskiego” z lat 1801–1802 (poz. 6) wydrukowana ze składu czcionkowego. Na okładce przedniej, poza tytułową winietą, drukowano warunki prenumeraty pisma, na tylnej zaś spis treści zeszytu. Okładki zeszytów „Dziennika Wileńskiego” z lat 1805–1806 (poz. 2) przygotowano z gładkiego papieru niebiesko-zielonego. Pierwsza strona okładki zawiera całostronicową winietę tytułową wykonaną techniką miedziorytniczą o ozdobnej formie. Umieszczony pośrodku okładki tytuł ujęto w ukwiecony wieniec, całość zaś otoczono liniową ramką; przestrzeń między wieńcem a ramką wypełnia szrafowanie. Na trzech pozostałych stronach okładek drukowano typograficznie odezwę do czytelników wraz z warunkami prenumeraty.

Największym odkryciem są trzy tomiki wiedeńskiej serii „Sammlung der vorzüglichsten Werke deutscher Dichter und Prosaisten” (poz. 4 i 8) wydawanej przez F. A. Schrämbla przez kilkanaście lat począwszy od 1789 roku. Bydgoskie egzemplarze, wszystkie z 1792 roku, zachowały oryginalne wydawnicze okładki broszurowe. Wykonane z jednostronnie barwionego papieru, oliwkowego lub szarobeżowego, są na całej powierzchni pokryte drukowanym wzorzystym ornamentem sformowanym z ozdób i linii zecerskich. Wyodrębniono w nim pole centralne, na którym umieszczono nazwisko autora i numer w serii, zaś na tylnej okładce nazwę wydawcy i rok wydania, całość ujęto w ramkę z trzech różnych linii ornamentalnych. Numeracja tomu w serii znajduje się także na grzbiecie. Okładki są jednakowe dla wszystkich tomików, również tych późniejszych, wydawanych w pierwszej dekadzie XIX stulecia. Jako że praktyka przygotowywania przez wydawców okładek drukowanych zaczyna się w latach dziewięćdziesiątych XVIII wieku⁴², to egzemplarze odnalezione w bydgoskim zbiorze należą do grona najstarszych tego typu okazów.

⁴⁰J. Miller, op. cit., s. 146–147; S. Bennett, op. cit., s. 85–87; J. Straus, *Teraz okładka*, t. 1, Warszawa 2021, s. 19–20.

⁴¹J. Straus, op. cit., s. 20.

⁴²S. Bennett, op. cit., s. 87.

Il. 9. Drukowane okładki wydawnicze (poz. 4 i 8). Skan E. Szymaniak

Broszurowane
książki zastąpiły
obecną dotąd
w handlu
formę
nieoprawną

Perspektywy

Każdy z wyróżnionych typów oprawy miał swe dalsze losy. Największą karierę zrobiła oprawa typu pierwszego, stając się standardem wydawniczym. Już na początku XIX wieku papierowe okładki zaczęto traktować jak jeszcze jeden komponent drukarskiej produkcji książki. Drukowano informacje tytułowe, dodawano dekoracje, z czasem dostrzeżono reklamowy potencjał zewnętrznej powierzchni książki. Materiały okładkowe zmieniały się na mocniejsze, trwalsze. Wprowadzano nowe rozwiązania technologiczne (szycie zwane holendrowaniem, maszynowe szycie blokowe drutem, oprawę bezszyciową – klejową) pozwalające na sprawną, szybką produkcję. Broszurowane książki zastąpiły obecną dotąd w handlu formę nieoprawną, miękkie okładki były traktowane jak element tymczasowy, najczęściej usuwany w procesie oprawy docelowej. Broszury zdominowały ogół nowo wydawanych książek, gdyż tylko ok. 10% produkcji uzyskiwało twardą oprawę wydawniczą⁴³. Powstanie standardu *pocketbooka* wpłynęło na upowszechnienie czytelnictwa w uboższych warstwach społecznych.

Typ drugi oprawy, który już w swojej epoce był dość anachroniczny, a także typ trzeci, czyli broszura podklejana wyklejką, która w XVIII wieku dynamicznie zawojowała polski rynek księgarski i była masowo używana jako tańszy wariant oprawy bibliotecznej, w niedługim czasie zakończył swój żywot⁴⁴. Dał początek nowym introligatorskim konstrukcjom, takim jak karton równo cięty, oprawa typu yapp, broszura francuska (*französische Broschur*), oprawa półtwarda (*flexibel Einband*), broszura usztywniana (*steife Broschur*), aż po współczesne oprawy zintegrowane⁴⁵. Po blisko dwóch stuleciach oprawa typu drugiego została zaproponowana w konserwacji książek jako tzw. oprawa

⁴³ E. Pokorzyńska, *Oprawy wydawnicze w zbiorach polskich*, w: *Zbiory polskie*, red. A. Wagner, Toruń 2021, s. 326–327.

⁴⁴ Sporadycznie jeszcze aż do XX wieku pojawiały się wydawnicze kartonowe oprawy z wyklejką.

⁴⁵ E. Pokorzyńska, M. Pronobis-Brzezińska, A. Wagner, op. cit., s. 146 i 413; G. Moessner, *Buchbinder ABC*, Bergisch Gladbach 1981, s. 41 i 42; H. Helwig, *Einführung in die Einbandkunde*, Stuttgart 1970, s. 223.

neutralna, swobodnie łączona z książką, używana częściej w wersji pergaminowej (*limp vellum*) niż papierowej dla książek, które utraciły swą oprawę⁴⁶.

Podsumowanie

W badaniu wyróżniono trzy typy ówczesnych opraw broszurowych cechujące się odrębnością technologiczną, różnym przeznaczeniem i kręgiem użytkownika. Ustalono przybliżony czas wkroczenia broszury na rynek polski na połowę lat sześćdziesiątych XVIII wieku. Zrewidowano terminologiczne zawilości, ustalając, że termin *alla rustica* był w tamtej epoce w Polsce używany jako pospolita nazwa dla opraw papierowych, tymczasowych, dziś zwanych oprawami broszurowymi. Zakwestionowano też ustalenia badaczy amerykańskich i angielskich, którzy nazwę tę rezerwowali dla opraw typu drugiego.

Choć oprawa papierowa nie była wynalazkiem osiemnastowiecznym, to jej upowszechnienie w tamtym czasie zmieniło funkcjonowanie rynku wydawniczego i czytelniczego. Księgarzom umożliwiła wygodną sprzedaż, transport, zabezpieczała przed pomyleniem lub pogubieniem arkuszy. Niezamożnym czytelnikom pozwalała na gromadzenie książek. Rzeszom niewykwalifikowanej biedoty dała możliwość zarobkowania. Była produktem odpowiadającym na intelektualne, ustrojowe, ekonomiczne i społeczne potrzeby swej epoki. W przeciągu następnych dwóch stuleci rozwinęła się forma, technologia, logistyka produkcji oprawy wydawniczej, sprawiając, że dziś prawie nikt nie zna książki nieoprawionej.

Wykaz omawianych książek

Oprawy typu pierwszego

1. Assermet F. M., *Perspiciliorum pro nautis protestantibus*, s.l. [Poznań?] 1726.
2. „Dziennik Wileński”, 1805–1806.
3. Salezy F., *Droga do życia pobożnego*, Chełmno 1769.
4. Gellert C., *Poetische Schriften*, t. 2 i 4, Wien 1792.
5. *Mowy wyborne po większej części z późniejszych mówców i rękopisów zebrane*, t. 2, Wilno 1784.
6. „Nowy Pamiętnik Warszawski”, 1801–1802.
7. Ostrowski T., *Dzieje i prawa kościoła polskiego*, t. 2, Warszawa 1793.
8. Plautus M. A., *Comoediae*, Vienna 1792.
9. Sadebeck A., *Polens ende historisch*, Warschau s.a.
10. Twardowski S., *Nadobna Pasqualina*, Kraków 1701.
11. Tylkowski M., *Dissertatio de aethere*, Cracovia 1777.

⁴⁶C. H. Clarkson, *Limp Vellum Binding and Its Potential Use as a Conservation Type Structure for the Rebinding of Early Printed Books: A Break with Nineteenth and Twentieth Century Rebinding Attitudes and Practices*, Oxford 2005.

Oprawy typu drugiego

12. Beccaria C. B., *Dei delitti delle pene*, Bouglione 1767.
13. Bembo P. M., *Le prose*, t. 1, Napoli 1714.
14. Fryderyk II, *Œuvres du philosophe de Sans-Souci*, Francfort–Leipsic 1762.
15. Petrarca F., *Rime di Mess*, Basano 1776.

Oprawy typu trzeciego

16. Alvarez M., *De institutione grammatica*, Vilna 1790.
17. „Amtsblatt der Königlichen Preussischen Regierung zu Bromberg, Jahrgang 1830” / „Dziennik Urzędowy Królewsko Pruskiej Regencyi w Bydgoszczy, Na rok 1830”.
18. Apuleius L. A., *Opera*, Biponti 1788.
19. [Zimmermann F. A.], *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, t. 9, Brieg 1789.
20. Boissy-Anglas, *Discours sur la situation politique de l'Europe*, Paris 1791.
21. Camper P., *Lettres sur quelques objets de minéralogie*, Haye 1789.
22. *Ceremonie, czyli obrządki y zwyczaje, które bywają w kościele katolickim*, Kalisz 1780.
23. Chróścikowski S., *Filozofia chrześcijańska o początkach praw naturalnych*, Warszawa 1766.
24. Delille J., *L'homme des Champs ou géorgiques françoises*, Basel 1800.
25. Delisle de Sales J. B., *De la philosophie de la nature*, ed. 5, t. 7, Londres 1789.
26. De Felice F. B., *Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné des connoissances humaines. Planches*, t. 4, Yverdon 1777.
27. Fessler I. A., Corvinus M., *König der Hungarn u. Grossherzog von Schlesien*, cz. 2, Breslau 1794.
28. Fryderyk II, *Mémoires pour servir à l'histoire de Brandebourg*, s.l. 1758.
29. Gaichiès J., Massillon J. B., Tomaszewski A., *Przepisy dla kaznodziejow*, Wilno 1799 (2 egz.).
30. Gernevalde, *Człowiek, iakich mało na świecie*, Warszawa 1784.
31. *Grammatica germanica brevis & artificiosa*, Varsavia 1745.
32. Gruber T., *Mysli przebrane z kaznodzieiów różnych przedniejszych francuskich y niemieckich*, Częstochowa 1779.
33. Hertzberg F. E., *Uwagi historyczne nad rokiem ostatnim życia Fryderyka II króla pruskiego*, Warszawa 1787.
34. Jabłonowska A., *Ustawy powszechne dla dóbr moich rządców*, Warszawa 1787.
35. Karczewski W. R., *O prawach fizycznych i moralnych świata*, t. 1, Warszawa 1791.
36. Klemens XIV, *Listy papieża Klemensa XIV Ganganellego. Uwagi, mowy, kazania, panegiryk*, Kraków 1779.
37. Konitzer P., *Kazania na uroczyste dni Matki Bozey Naydostojniejszey*, Kalisz 1781.
38. Krzesimowski A. A., *Viator Christianus in patriam tendens*, Sandomiria 1763.
39. La Beaumelle, *Mes pensées*, Berlin 1752.
40. Laveaux J. C., *Życie Fryderyka II, króla pruskiego*, t. 2, Kraków 1793.
41. Le Bret J. F., *Sammlung der merkwürdigsten Schriften die Aufhebung des Jesuiter-Ordens betreffend*, t. 4, s.l. 1774.
42. Le Dran H. F., *Abrégé économique, de l'anatomie du corps humain*, Paris 1768.
43. Leroy A., *Recherches sur les habillemens des femmes et des enfans*, Paris 1772.

44. Lubieniecki P., *Wygadywania i zarzuty filozofów terażniejszego wieku przeciw wierze*, Kraków 1795.
45. Marshall J., *Reisen durch Holland, Flandern, Deutschland, Dänemark, Schweden, Russland, Pohlen und Preussen*, t. 1, Danzig 1773.
46. Massuet P., *Histoire des rois de Pologne et des revolutions dans ce royaume*, t. 3, Amsterdam 1734.
47. Meiners C., *Briefe über die Schweiz*, cz. 4, Berlin 1790.
48. Milton J., *Poetical Works*, Vol. 1, London 1788.
49. Nicolai F., *Description des villes de Berlin et de Potsdam*, Berlin 1769.
50. Olivier G. A., *Voyage dans l'empire othoman, l'Egypte et la Perse*, t. 1, Paris 1800.
51. Palingenio S. M., *Le zodiaque de la vie humaine*, Haye 1731.
52. Perneti J., *Les conseils de l'amitié*, Francfort 1748.
53. Poniatowski M. J., *Rozrządzenia y pisma pasterskie*, t. 3, Warszawa 1785.
54. Potocki J., *Supplement aux Fragments sur la Scythie*, Brunsvic 1795.
55. Pruszcz P. J., *Kleynoty stołecznego miasta Krakowa, albo kościoły, y co w nich iest wiedzienia godnego y znacznego*, Kraków 1745.
56. *Recueil de diverses pièces sur la philosophie, la religion naturelle, l'histoire, les mathématiques, etc. par messieurs Leibniz, Clarke, Newton et autres auteurs célèbres*, t. 2, Amsterdam 1720.
57. Sainte-Palaye J. B., *Das Ritterwesen des Mittelalters nach seiner politischen und militärischen Verfassung*, t. 3, Nürnberg 1791.
58. Scarron P., *Œuvres de monsieur Scarron*, t. 7, Amsterdam 1737.
59. Schedler A., Pergmayr J., *Collectio meditationum pro octiduana recollectione in exercitiis Sancti P. N. Ignatii*, Polocia 1794.
60. Schmid F. A., *Abrégé Chronologique De L'Histoire De Pologne*, Varsovie 1763.
61. Soan J., *Designs in Architecture; Consisting of Plans, Elevations and Sections*, London 1778.
62. Ubermanowicz S., *Religia i cnota chrzescianska po kaznodziejsku wykładane*, Kalisz 1769.
63. *Ustawa wewnętrzna na wszystkie dnia zabawy dla nowicyuszow zakonu kapucynskiego podana*, Warszawa 1770.
64. Varennes J. P., *Les amusemens de l'amitié rendus utiles et interessans*, Amsterdam 1729.
65. Vergilius, *Les œuvres de Virgile*, t. 2, Paris 1770.
66. Voltaire, *Œuvres complètes*, t. 1–91, s.l. 1785–1789.
67. Weisse C. F., *Briefwechsel der Familie des Kinderfreundes*, t. 2, Leipzig 1784.
68. Wieland C. M., *Der verklagte Amor: ein Gedicht in vier Büchern*, Weimar 1774.
69. Wieland C. M., *Geheime Geschichte des Philosophen Peregrinus Proteus*, Leipzig 1791.
70. Wielhorski M., *Essai Sur Le Retablissement De L'Ancienne Forme Du Gouvernement De Pologne*, Londres 1775.
71. Zapartowicz A., *Nauki chrzesciansko katolickie przez pytania iasne i odpowiedzi*, t. 1, Kalisz 1792.

Oprawy typu trzeciego modyfikowane

72. Caraccioli L. A., *Dictionnaire critique, pittoresque et sentencieux*, t. 1, Lyon 1768.
73. Chaudon M. L., *Dopełnienie dykcjonarza historycznego albo historyi skroconey*, Warszawa 1787.
74. *Gesammlete Nachrichten von den Armen-Einrichtungen der Freymäurer in Chur-Sachsen*, Dresden 1775.
75. Lenfant J., *Histoire du concile de Pise*, Amsterdam 1724.
76. Sévigné M. de Rabutin-Chantal, *Lettres nouvelles, ou nouvellement recouvrées*, Maestricht 1774.

Oprawy typu czwartego

77. *Klucz do Kalendarza na otworenie różnych prognostyków*, Kraków po 1735.
78. Konarski S., *Stanislaw Augusto serenissimo et potissimo*, Warszawa 1764.
79. Nawrocki M., *Węzeł nierozrywanych serc miłością*, Lublin 1765.
80. *Sposob powiększenia sił krajowych w Polsce przez popisowe milicje*, Warszawa 1788.
81. *Illustrissimis reverendissimis ac excellentissimis Dominis. Tribunalis Regni Minoris Poloniae*, s.l. 1765.
82. Witoszyński I., *Kazanie o cnotach chlubnych, y potrzebnych dla płci zenskey*, Warszawa 1791.
83. *Zbior konfederacyi terazniejszey, R. 92, obojga narodow. Wszystkich Uniwersałow i Czynności*, t. 2, cz. 6, Warszawa s.a.

Key Words: bookseller, bookbinding, temporary binding, booklet, bookbinding 18th century

Abstract: The aim of the study was to find out what early booklet bindings looked like, when they began to be used, and whether a Polish peculiarity, different from the pan-European one, could be discerned in this regard. To this end, a stock search was conducted in a collection of 18th-century books, noting the booklet bindings present there. Bookstore advertisements of the era were also analyzed, searching for information about booklet bindings. The data obtained was contrasted with the findings of foreign researchers.

The existence of four types of booklet bindings was found, of which three were used in the Polish lands. Soft paper bindings, although they had been known since the 15th century, were used sporadically; they came into wider use in the 1860s. In their basic form, they were made of grayish-blue paper. Among them, two types have been identified, different in terms of technology and use: temporary bindings, stapled (bound) to a stile, and stitched bindings, with a liner, regarded as a cheaper version of library bindings. In addition to books in standard binding, an insignificant percentage of bindings made of decorative papers were noted, as well as copies equipped with a printed title sticker, which researchers consider the earliest variant of publisher's binding. The third type – a binding without a cover, but only with a paper trim was used for occasional publications of small volume.

In terms of terminology, it has been established that the name *alla rustica* was used for different varieties of soft paper binding in that era, and is identical to the booklet used later on.